

Співвідношення природного права та позитивного в домодерній українській правовій традиції домодерної епохи

У статті розкривається проблема співвідношення природного права та позитивного в домодерній період розвитку української правової традиції. З'ясовано, що в добу княжої України інтенсивно стверджуються ціннісні природно-правові засади правового розвитку, які акумулюються в правових звичаях, договорах, прецедентному та позитивному праві. Показано, що до середини XVII ст. на українських землях домінує природне право над особистою волею господаря, втіленою в законі.

Ключові слова: *природне право, позитивне право, правовий звичай, правовий договір, закон, правові цінності, природно-правова парадигма мислення, справедливість, правова рівність, правовладдя.*

А.В. Шевцова

*соискатель ученой степени кандидата юридических наук,
Университет экономики и права «КРОК»*

Соотношение естественного права и позитивного в домодерной украинской правовой традиции домодерной эпохи

В статье раскрывается проблема соотношения естественного права и позитивного в домодерной эпохе развития украинской правовой традиции. Показано, что в эпоху княжеской Украины интенсивно утверждаются ценностные естественно-правовые основы правового развития, которые аккумулируются в правовых обычаях, договорах, прецедентном и позитивном праве. Доказано, что к середине XVII века на украинских землях доминирует естественное право над личностной волей главы государства, выраженной в законе.

Ключевые слова: *естественное право, позитивное право, правовой обычай, правовой договор, закон, правовые ценности, естественно-правовая парадигма мышления, справедливость, правовое равенство, правовластие.*

A. Shevtsova

*Post-graduate student,
«KROK» University*

Correlation of natural-legal paradigm and positiv in the ukrainian legal tradition of the pre-modern era

The article reveals the problem of the correlation of natural law and positive law in the pre-modern period of the development of the Ukrainian legal tradition. It is revealed that on the day of prince of Ukraine the values of natural and legal principles of legal development, which are accumulated in legal

customs, treaties, case law and positive law. It is shown that by the middle of the seventeenth century the Ukrainian lands dominated the natural right over the owner's personal will embodied in the law.

Key words: *natural law, positive law, legal custom, legal agreement, law, legal values, natural-legal paradigm of thinking, justice, legal equality, power.*

Постановка проблеми

Дослідження проблеми співвідношення права та закону в українській філософсько-правовій галузі знання розпочалося порівняно недавно. Ототожнення права та закону в радянську епоху нівелювало взагалі таку проблему, і лише в 90-х роках минулого століття наші дослідники взяли за аналіз проблеми сучасного праворозуміння, оскільки демократичні перетворення в країні неможливі без цього чинника. Саме в контексті сучасного гуманістичного праворозуміння і стає можливим розрізнення права та закону, аналіз їх співвідношення, що, в свою чергу, допомагає розрізнити, наприклад, принцип законності та принцип верховенства права, законовідносини і правовідносини, законопорушення та правопорушення тощо. Сучасне правове мислення стає потужним чинником розбудови новітньої України як правової держави, тому дослідження української правової традиції, зокрема співвідношення у ній права й закону, є важливим аспектом цієї проблеми і нині не може не бути на часі.

Аналіз останніх публікацій

Різні аспекти досліджуваної проблеми розроблялися українськими науковцями. Зокрема, основним типам праворозуміння присвячено напрацювання: Н. Бордун, М. Братасюк, В. Градової, В. Кравця, М. Козюбри, В. Селіванова, Л. Петрової, Г. Попадинець, Л. Ромашкіна, М. Кельмана, О. Осауленка, В. Нерсисянца, Г. Радбруха та ін. [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14]. У контексті цієї наукової проблеми висвітлено також такі аспекти, як сучасні концепції розуміння права, його смислові ознаки, функції, його зв'язок з фундаментальними зв'язками людського буття, трактування закону як вторинного, похідного від права позитивного явища тощо. Проте дослідження співвідношен-

ня права та закону в українській правовій традиції поки що не знайшло своєї комплексної розробки нашими науковцями.

Мета статті – на основі аналізу наукових джерел висвітлити проблему співвідношення права і закону в українській правовій традиції домодерної епохи.

Виклад основного матеріалу

Правова традиція будь-якого народу є втіленням та вираженням історичних, культурних, етноментальних, психологічних тощо рис, характеристик цього народу, вона виростає органічно з живого буття конкретного народу, з його психоментальних характеристик, з його духу [10; 15; 16]. Дослідження української правової традиції домодерної доби неможливе без з'ясування низки особливостей та характеристик розвитку української культури цього періоду, світоглядно-ментальних рис праукраїнців. Вважається, що до цих рис треба віднести міфічну свідомість праукраїнців, почуття єдності людини з природою, формування християнізованої картини світу, духовність як чинник формування праукраїнської культури загалом та правової зокрема тощо. Неофрейдист К. Юнг слушно наголошував на тому, що архетипи колективного підсвідомого визначають контури розвитку національної культури набагато віків наперед. Зважаючи на це, необхідно врахувати впливи української міфічної свідомості, стереотипи мислення й коди поведінки праукраїнців на становлення української правової традиції, розуміння праукраїнцями права, закону, їх співвідношення, функції, призначення. Не можна не погодитися з В. Бачиніним у тому, що і норми, і принципи природного та позитивного права несуть на собі сліди архаїчних міфологем, нормативно-ціннісні архетипічні структури давньоміфічних уявлень, подібність міфів і права тощо [17].

У наукових джерелах зазначається, що найдавнішим джерелом права кожного окремого народу був звичай [4; 11; 13; 14; 18]. Праукраїнці не були винятком. Починаючи з IX ст., звичай у праукраїнців набув статусу неписаної правової норми [18]. Звертаючись до витоків норм звичаєвого права, варто зазначити, що вони складаються під впливом об'єктивних умов життя народу, залежать від природного середовища, національної психіки, просто людської природи і буття. «Оскільки людям, як істотам розумним, властиві однакові почуття та закони волі у них ті ж самі, то їхня свідомість освячує ті норми, які встановлюються природою» – слушно наголошують українські автори [18, с.9].

Праукраїнська свідомість являла собою симбіоз морального й правового. Право і закон не могли в цих умовах розумітися відмежовано, як окремісні сутності. Зважаючи на цю особливість праукраїнської свідомості, можемо вважати, що право цієї епохи – це моралізоване право або юридизована мораль, що одне і те ж. Недиференційовані правила поведінки, що склалися між вільними представниками родоплемінної знаті, поєднували в собі особливості будь-якої норми поведінки, тому не могли належати ні до права, ні до моралі, ні до етикету [4; 18]. Тобто, ці норми – це симбіоз першого, другого і третього.

Природне право трактується, зазвичай, як сукупність загальних принципів, що впливають із основ природного буття, в т.ч. людського, адекватно відображають інтереси та потреби людей, є першопочатковими, визначальними стосовно позитивного права і є обов'язковими для виконання всіма суб'єктами права, оскільки є загальнозначущими [3; 4; 11]. До цих принципів відносяться: принцип поваги до людини, її життя як найвищої цінності; принцип поваги до людської гідності, принцип справедливості, принцип індивідуальної свободи, принцип розумності, добросовісності, принцип спільного блага, принцип рівності, принцип істини, поваги до приватної власності тощо. Як бачимо, ці принципи стверджують такі загальнолюд-

ські цінності, як: людина, її життя, гідність, честь, справедливість, свобода, добро, спільне благо, істина, рівність тощо. Ці цінності складають основи людського буття і заперечувати їх, руйнувати загальнолюдські принципи, на підставі яких формуються правові моделі людських відносин – це означає руйнувати основи людського життя [19].

Норми звичаєвого права не випадково займають таке важливе місце в житті русичів. Правовий звичай є природним, органічним регулятором їх правовідносин. Юснатуралістичне трактування права як загальних принципів стає в цю добу типовим.

Аналіз праукраїнського правового словника дає підстави вважати, що право та закон для наших пращурів досліджуваної епохи були тотожними. Правда, закон звичай, мораль, закон – ці терміни, як стверджують дослідники, є однопорядковими, ними, як правило, позначали правовий звичай [18]. Отже, правовий звичай мислиться як закон, хоч і неписаний. Наприклад, літописець Нестор згадує звичаї та закони батьків як однопорядкові явища. Так само трактувала середньовічна Європа свої звичаї, наприклад, “Lex Salica” “Lex Ribuaria”. Не можемо підтримати позицію, згідно з якою закон у праукраїнців «наповнений ще моральним змістом, а не правовим» [18, с. 162]. Цей зміст синкретичний, морально-правовий, це юридизована мораль.

Розрізнення права та закону стало можливим лише в контексті природно-правової доктрини. Юснатуралістичне розуміння права праукраїнцями особливо підсилює запровадження в княжій Україні християнства з його відомими заповідями. Зокрема, істотний вплив на юснатуралістичне праворозуміння, крім власної міфічної свідомості з її ідеями гармонії людини та природи, антропологічності, зробили християнська ідея людинолюбства і принцип рівності всіх християн перед Богом. Ідея християнського актуалізувала принцип поваги до людини, що створена за образом та подобою Бога, до її життя, що є

даром Божим. Підтримуємо позицію українських авторів, які вважають, що «нинішній принцип справедливості як складова мегапринципу верховенства права – це і є модифікований під сучасність принцип Вищої Справедливості праукраїнців» [4, с. 106-107]. Наприклад, міжкнязівські договори та договори земель з князями зобов'язували сторони чинити один стосовно одного справедливо, не чинити зла, шкоди, не зловживати владою, не порушувати системи управління, чинити і захищати справедливий суд [15; 4].

Українські науковці зазначають, що в княжій Україні інститут права та доба формування правосвідомості русичів починаються з «Руської правди», цього першого писаного акта державного права [20, с.163]. Ми не зовсім погоджуємося з цією думкою. На наш погляд, є сенс говорити у цьому випадку не про формування у праукраїнців інституту права взагалі, а *формування інституту саме писаного позитивного (державного) права і такої ж законницької свідомості*. Бо ж до появи позитивного права у формі закону існувало природне право у формі неписаного правового звичаю, до творення якого державна влада не мала стосунку.

До писаного закону суспільні відносини праукраїнців регулювалися нормами правового звичаю та правового договору, що доволі добре виконували свою місію. У княжій Україні відомі договори купівлі-продажу, позики, поклажі, особистого найму, міжнародні договори тощо. Тобто, *є сенс розрізняти в контексті правової культури княжої України природно-правову парадигму, що формувалася під впливом неофіційного права, правового звичаю, правових договорів та позитивно-законницьку парадигму, що поступово стала формуватися в державі*.

У правосвідомості праукраїнців поступово формується розрізнення права та закону. Якщо право мислиться апріорно як вища справедливість, добро, відсутність зла, повага до честі людини тощо, то закон, починаючи з появи писаного права, пов'язують з державною владою, яка його

творить та захищає від порушень, вважають явищем штучним, змінюваним, на противагу органічно твореному, вічному, відповідному вищому благу, праву. *Формується уявлення про природне право, що виражене принципами та цінностями, як смисловою основою таких форм права, як правовий звичай, правовий договір та закон як писане право*.

Дослідники наголошують на гуманістичному вимірі праукраїнського законодавства, що проявлялося в інституті захисту власності, дієздатності жінок, захисті вдов, дітей, інституті розподілу майна, покараннях, які були доволі м'які, без застосування смертної кари та покалічення тощо. Низка статей «Руської правди» спрямована на захист честі й гідності людини, її автономії і прав. [18; 21]. Загалом можна констатувати, що в цьому акті проглядається вирішення проблеми природних прав людини та проблеми справедливого суду, що є змістовними складовими верховенства права [4].

Окрім форм права, немало інформації про правовий розвиток дає нам правова ідеологія княжої України, мається на увазі низка пам'яток релігійного, філософського, історичного плану. Зокрема, митрополит Іларіон у відомому творі «Слово про закон і благодать» зазначає, називаючи Старий Заповіт законом, що прорісний людськими пристрастями, який може роз'єднувати народи, руйнуючи рівність їх, підносячи одних і принижуючи інших, він далекий від такого вищого блага як свобода тощо [22]. Нині ми назвали б такий закон неправовим. Новий Заповіт для Іларіона – це благодать, істина, що є універсальною, яка долає всі недолугості старого закону, врівнює всі народи у гідності та рівності, належить не одному народові, а людству. Мовиться про відповідність закону загальнолюдським цінностям. До речі, в Іларіона звучить ідея рівності людей у Христі, і ми можемо допустити, що по мірі того, як християнство зміцнювало свої позиції як ідеологія в княжій Україні, воно сприяло формуванню правової рівності праукраїнців. У Іларіона звучить

також ідея божественної справедливості та ідея природного права народу бути володарем на своїй землі, хоча і в теологізованій формі.

Про достатньо розвинені ціннісні уявлення праукраїнців, що стали ціннісними засадами форм права, в т.ч. і писаного, свідчать інші джерела того часу. В «Повісті...» Нестора віднаходимо окремі юснатуралістичні ідеї – він піднімає проблему якості державного правління. Правовладдя неможливе в умовах несправедливого державного правління, тому князівська влада має бути справедливою.

У «Слові о полку Ігоревім» розвивається ідея правовладдя в тому сенсі, що князь має справедливо владарювати, дбати про державницький, а не приватний інтерес, виражати спільну волю народу, бути відповідальним.

В «Ізборнику 1073 року» Іоанн Грешний аналізує принципи взаємовідносин людини з князівською владою, зокрема принцип справедливої князівської влади, що має бути людинолюбною, захищати людей від свавілля і несправедливості феодалів [23]. Автором захищається справедливість, праведне життя, яке є джерелом благополуччя і має наслідком спільне благо.

У «Повчанні Володимира Мономаха» наголошується, що князівська справедливість має бути втілена в усіх актах князівської влади, законодавчій і судовій найперше. Князь роздумує про справедливий суд та покарання і застерігає: «ні правого, ні винуватого не вбивайте і не веліть убивати його. Якщо навіть заслуговуватиме смерті і то не погубляйте жодного християнина» [24]. Людські закони мають бути відповідні божественному, тобто Істині.

Значущість звичаїв предків полягає в тому, що поступово, разом зі становленням держави, вони трансформуються у правові звичаї, а згодом – у систему писаних правових норм, які, будучи санкціонованими державою, складають ядро законодавства [4; 18; 21].

Державне право княжої України складалося як наслідок природного права, фор-

мою буття якого був правовий звичай. На основі правових звичаїв, як зазначають дослідники [18; 21], формувалося загальне право княжої України, що стало, в свою чергу, підґрунтям для державного писаного права.

Важливо також зрозуміти, що поява писаного права була необхідним процесом, оскільки правові звичаї на різних територіях могли дуже відрізнятися, що не сприяло єдності правового життя і зміцненню держави.

Цінності природного права в княжій Україні покликані були протистояти насильству, неправу, свавіллю та дезорганізації суспільства у всіх можливих формах. Зрозуміло, що такий гуманістичний світогляд міг сформуватися в умовах недеспотичного суспільства і такої ж політико-правової культури, про що пишуть українські науковці [9; 25; 26].

Наше дослідження дає підстави вважати, що *правові звичаї та писане право в добу княжої України співіснували, взаємодоповнюючи одне одного аж до поневолення України-Руси Московією.*

В епоху першого українського передвідродження та Відродження правові звичаї зберегли своє домінуюче становище в правовій реальності тогочасної України, яка, втративши самостійність, увійшла до складу Литви, а Галичина – Польщі. Оскільки українські землі у складі Литви перевершували литовські територіально, влада, не маючи засобів і можливостей, не стала ламати усталені норми життя, тим паче, що українське населення було перейняте збереженням «старовини», «батьківських звичаїв», «давнини», вважаючи новації «кривдою» [18, с.24]. Дослідники зазначають, що кожна українська земля мала своє «земське право», підтверджене місцевим земським правлінням. Звичаєве право українців поширювалося поволі на всю територію Литви.

О. Шевченко зазначає, що до кодифікації 1529 року в Литві домінував не закон, а звичаєве право [18] з його моральними принципами та цінностями. Рецепційованими з «Руської правди» були принципи

та положення приватного права, громадянських прав особи, в цивільному праві домінували приватноправові елементи над публічними; в кримінальному судочинстві теж збереглися засади українського давнього права. У державному праві, як і в добу княжої України, спостерігалися ті ж самі риси: роль народних віче та загальних зборів при вирішенні низки питань, тобто збереглася вага народної волі й волі окремої особи; розгляд судових справ у судах копних та громадських. Сліди «Руської правди», за твердженнями дослідників, можна відстежити в князівських привілеях, уставах, ухвалях тощо [21].

У правовому розвитку Литви та й Польщі, у складі яких перебували українські землі, збільшувалася вага писаного права, проте воно було відповідне нормам саме українського звичаєвого права, з природно-правовими принципами та цінностями, уявленнями про справедливість, добро, спільне благо, повагу до людини, її гідності тощо, приватної власності тощо.

Х. Хвойницька слушно зазначає, що в період першого українського Відродження «...здійснювалися енергійні спроби реалізувати концепцію громадянського гуманізму і пов'язане з нею природне право в сфері громадського життя (судові й адміністративні реформи 50-60-х рр. XVI ст., впровадження Магдебурзького права як засади міського самоврядування, статуту 1566 і 1588 рр., створення Головного Литовського трибуналу)». На її думку, всі ці зміни були відповідні «традиціям українського народу, його ментальності, духу й характеру, способів життя, отже, солідаризувалися з його природним правом» [27, с. 127]

Братчики боролися за право людини на свободу совісті, навчання рідною мовою, економічні права, справедливий суд, участь в органах місцевого управління, право на національну церкву тощо. Дослідники зазначають, що цехи, «крім вирішення матеріальних питань своїх членів, захищали також їх особисті, релігійні та громадські права. Кожен цех мав свій костел, вівтар, касу, збройний арсенал, влас-

ну башту на міському мурі» [28, с.33-34]. М. Грушевський наголошує, що цехи розвивали традицію самоврядування, зміцнювали засади міської демократії [29]. Братчики з усіма їх організаційними утвореннями стверджували в житті принцип правової рівності як складову верховенства права [4].

Братчики виступали проти неправу а будь-яких формах. З'являється низка мислителів, що розвивають природно-правову ідеологію, яка втілювала загальнолюдські цінності й, найперше, природні права людини. Л. Зизаній у роботі «Катехізіс» розвинув теорію вільного вибору, яка зводилася до висновку про можливість вільного вибору між добром і злом, право бути самим собою, жити по своїй волі на засадах розумності [30, с. 42].

Із ренесансного розуміння людини виводиться рівне право всіх людей на задоволення їх земних потреб, насолоду від земного життя, краси всього сущого. «Бог... создал людей равными и едино им даровал душу разумную и бессмертную, и равно им даде весь мир видимый, и еже в нем, и равно им едино небо покров, солнце и луна, единый светильник в дому их и земля едина трапеза и дождь равно проливается», – пише К.-Т. Ставровський [31; ч. II, 7л.]. Людські закони не можуть бути виписані всупереч здоровому глузду, велінням людського розуму, – вважав С. Оріховський. У його творах звучить ідея домінування в ідеальному суспільстві права, якому всі підкоряються, а «саме воно не підвладне нікому – ні королеві, ні сейму, ні шляхті» [32, с. 243-244]. Найбільшим злом, яке заподіювала Річ Посполита українцям, був наступ на їх права і звичаї, – вважав С. Оріховський.

Як засвідчує проведений вище аналіз поглядів українських гуманістів, *українській правосвідомості того часу було властиве визнання пріоритету природного права перед особистою волею володаря.*

Підсумовуючи, можна констатувати, що в досліджуваній період в Україні домінувала природно-правова парадигма, сформована всім життям українського на-

роду, його культурою, ментальністю, тожсамістю. В її основі лежало уявлення про первинність і визначальність природного

права як установлень, що мають витоків в природі, людському розумові та Богові, стосовно писаного права, законів державної влади.

Література

1. Бордун Н. І. Витоки та утвердження прав людини в контексті природно-правової та позитивістської традицій / Н. Бордун // Європейські перспективи: Науково-практичний журнал. – 2012. – №5. – С. 149–154.
2. Братасюк М. Г. Людська гідність як джерело європейських стандартів прав людини / М. Г. Братасюк // Науковий вісник КНУВС. – 2010. – № 3. – С. 85–95.
3. Братасюк М. Г. Співвідношення принципів та норм права крізь призму форм раціональності / М. Г. Братасюк // Порівняльно-аналітичне право. – 2016. – №1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.pap.in.ua.
4. Градова В. Ідея верховенства права в українській правовій традиції: Дис. ...к.ю.н.: 12.00.12 – філософія права / В. Градова. – Київ, 2013. – 250 с.
5. Кравець В. М. Типи праворозуміння як методології основних філософсько-правових дискурсів: дис... канд. юрид. наук: 12.00.12 – філософія права / В. Кравець; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2003. – 179 с.
6. Козюбра М. Принципи верховенства права та вітчизняна теорія і практика / М. Козюбра // Українське право. – 2006. – Число 1(19). – С. 15–24.
7. Селіванов В. Право і влада в сучасній Україні : методологічні аспекти / В. Селіванов. – К., 2003. – 724 с.
8. Ромашкін С. Типи правопізнання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 – філософія права / С. Ромашкін. – Харків, 2008. – 23 с.
9. Попадинець Г. О. Український світоглядно-філософський гуманізм як засада розвитку української правової культури : дис. ...канд. філос. наук : 12.00.12 – філософія права / Г. О. Попадинець. – К., 2008. – 196 с.
10. Петрова Л. В. Фундаментальні проблеми методології права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. юрид. наук : 12.00.12 – філософія права / Л. В. Петрова. – Харків, 1998. – 38 с.
11. Нерсесянц В. С. Філософія права : учебн. для вузів / В. С. Нерсесянц. – М. : Издательская группа НОРМА-ИНФРА, 1997. – 652 с.
12. Радбрух Г. Філософія права / Г. Радбрух. – М. : Международные отношения, 2004. – 238 с.
13. Кельман М. С., Мурашин О. Г., Хома Н. М. Загальна теорія держави та права: підручник. – Л. : «Новий Світ – 2000», 2003. – 417 с.
14. Осауленко О. І. Загальна теорія держави і права: Навчальний посібник / О. Осауленко. – К.: Знання, 2006. – 334 с.
15. Аннерс Э. История европейского права / Э. Аннерс. – М. : Наука, 1996. – 395 с.
16. Кістяківський Б. Вибране / Б. Кістяківський. – К. : Абрис, 1996. – 512 с.
17. Бачинин В. А. Філософія права и преступления / В. А. Бачинин. – Х. : Фолио, 1999. – 468 с.
18. Шевченко О. О., Вовк О. Й., Капелюшний В. П. та ін. Історія українського права / за ред. О. О. Шевченка. – Київ: Олан, 2001. – 214 с.
19. Братасюк М. Г. Співвідношення принципів та норм права крізь призму форм раціональності // Порівняльно-аналітичне право. – 2016. – №1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.pap.in.ua
20. Мірошніченко М. І. Історія вчень про державу і право : навч. посіб. / М. І. Мірошніченко, В. І. Мірошніченко. – К. : Атіка. – 2001. – 223 с.
21. Захарченко П. П. Історія українського права: навч. посіб. / П. Захарченко. – Київ: ВД «Освіта України», 2019. – 436 с.
22. Іларіон Митрополит. Слово про закон та благодать.
23. Ізборник 1073 року // Історія філософії України / упор. М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русин (керівники), А. К. Бичко, І. В. Бичко, С. В. Бондар, Д. П. Кирик, О. В. Логвиненко та ін. : Хрестоматія. – К. : Либідь, 1993. – С.43-44.
24. Володимир Мономах. Твори // Літопис Руський. – К. : Дніпро, 1989. –С.454–464.
25. Горський В. Нариси з історії філософської культури Київської Русі / В. Горський. – К. : Наукова думка, 1993. – 163 с.

26. Огородник І. В. Історія філософської думки в Україні / І. В. Огородник, В. В. Огородник. – К. : Вища школа, 1999. – 543 с.
27. Хвойницька Х. М. Легітимація природного права в Україні та європейська юснатуралістична традиція. Дис. ... к.ф.н. : 09.00.05 – історія філософії / Х. Хвойницька. – Львів, 2013. – 199 с.
28. Czolowski A./ Pogląd na organizacje i działalność dawnych władz miasta Lwowa do 1848 r/ A. Czolowski. – S. 34.
29. Грушевський М. Історія України-Руси: в 2 т. – К.: Наукова думка, 1994. – Т.5: Суспільно-політичний та церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII віків.
30. Проблема людини в українській філософії XVI–XVIII ст. – Львів, 1998.
31. Ставровецький К. – т. Євангеліє учительное. – Рахманов, 1619. – Ч. 1, 2.
32. Оріховський С. Твори / С. Оріховський : пер. з лат. та старопол. мов В. Литвинова. – К. : Дніпро, 2004. – 669 с.